

РЕЦЕНЗИЯ

от Доц. Румяна Крумова-Пешева, д.пс.н.

на Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

по научно направление 3.2. Психология (Клинична психология)

на тема: **„Семейно функциониране и вътрешни работни модели като детерминанти на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст“**

разработен от: Петя Христофорова Варчева

с научен ръководител: Проф. Ваня Матанова, д.пс.н.

Дисертационният труд на Петя Варчева е посветен на изключително актуална и значима тема в клинично-психологичната практика – психичното здраве на децата в предучилищна възраст. Емоционалните и поведенчески проблеми в този възрастов период са предмет на разнообразни научно-изследователски търсения в различни теоретични психологични и психотерапевтични модалности. Въпреки това все още дезадаптивните детски поведения провокират голям брой въпроси и проучване на нови и неизяснени до момента хипотези. Предучилищният период е от особена важност от гледна точка на предизвикателствата към детето и към семейството по отношение на сепарационните ситуации, промяната в общото семейно функциониране, привикването към нови правила и роли и др. Задълбоченото изследване на подобни психични феномени е от съществено значение за развиването и обогатяването на професионалния опит при работа с деца.

Дисертационната разработка е с обем от 204 страници и съдържа: Въведение, 4 глави, Заключение, Библиография и Приложения. Включва 22 таблици, 8 фигури и 2 графики. Библиографията се състои от 278 заглавия, от които 19 са на кирилица, а 259 – на латиница. Всички посочени източници са изцяло релевантни на разглежданата в

дисертацията проблематика. Показват ясно и насоката на изследователския интерес на докторантката. В Приложението е представен инструментариумът на емпиричното изследване.

Авторефератът отразява напълно изчерпателно най-важните акценти от работата на Петя Варчева. Представява обобщено и аналитично резюме на отделните части с главните акценти в тях. В него са посочени 5 публикации на авторката, които са безспорно доказателство за траен, послеователен и задълбочен фокус по темата на дисертационния труд.

Във Въведението на работата е посочена мотивацията на авторката относно разработвания изследователски въпрос. Представени са сериозни аргументи като: недостатъчният брой подобни изследвания в периода на предучилищната възраст, значението на този конкретен период за формирането и изграждането на адаптивен или дезадаптивен емоционален и поведенчески модел на детето. Подчертана е ролята на промените и кризите в предучилищния етап за жизнения цикъл на семейната система, за нейния капацитет да го преодолее успешно и да го интегрира психически. Всичко това е и неоспоримо доказателство за необходимостта и актуалното значение на избраната тема.

Първа глава е дефинирана като: „Емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст“. Тук са включени дефиниции и подходи за класификация, етиология, епидемиология, рискови и протективни фактори за проявата на емоционални и поведенчески проблеми в посочената възраст, клинична картина, методи за превенция и интервенция и др. Представени са епидемиологични проучвания по въпроса, отнасящи се до депресивни и тревожни състояния при децата – индикатор за психопатологични промени и особености, както в детските години, така и в зряла възраст. Отбелязан е и българският опит по въпроса, като е отразена липсата на официални данни до настоящия момент относно епидемиологичната картина на емоционалните и поведенчески разстройства в предучилищна възраст.

По много убедителен начин са представени дефиниции и подходи за класификация с акцент върху нееднородността на термини като: „разстройство“, „проблем“ и „синдром“. Описани са спецификите на интегративния, дименсионалния и категориалния подход съгласно възгледите за норма и патология, както и дефинирането им в МКБ-10. Ясно личи позицията на авторката, нейното придържане към комплексния

подход в психодиагностиката на психичните нарушения. Коментирани са с изключителна компетентност различни класификатори и по умел начин е проведена дискусия между разнообразните подходи. Ясно личи задълбоченото познаване на разнородните модели за класификация и оценка на отделните афективни и поведенчески „отговори“ и проблеми в предучилищна възраст.

Обсъдени са различни скринингови и клинични методи за оценка като Системата на Ахенбах за емпирично базирано изследване, скрининговите инструменти на Каселман и Селф и др. Отчетени са конкретните особености, възможности и ограничения на методиките и е подчертана необходимостта от цялостна диагностична схема, включваща, както оценка на детското функциониране, така и оценяване на цялостното семейно функциониране, подробната фамилна анамнеза, комуникацията „родител-дете“, социо-културалните специфики на контекста и др.

Проследени задълбочено и многостранно от авторката са етиологията и значението на редица рискови и протективни фактори, водещи до проявата на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст. Разгледани са събития в историята на семейството, допринасящи за „отключването“ на подобни състояния като: развод, високи нива на конфликтност, съдържащи възможност за разпад на семейната система, равнище на родителско функциониране и др. Закономерно се отчита влиянието на генетичните фактори върху адаптационния потенциал на детето, на трансгенерационните поведенчески модели и др. Проследяват се също и се интерпретират по умел начин корелации между двигателните, когнитивни и езикови умения и интернализираната симптоматика при деца в предучилищна възраст. Подчертана е ролята на социалните компетенции, на експресивната и импресивната реч като важни елементи за преодоляване и справяне с различни екстернализирани проблеми. Изведено е значението на самооценката и на менталните репрезентации на привързаността.

С изключителна чувствителност и усет в разработката на П. Варчева са разгледани фактори на родителското функциониране като: наличие на психични заболявания, на хронични соматични болести, специфики на афективността на майката, присъствие на депресивитет у нея или у бащата, дезангажираното бащинство, негативен родителски стил, свръхпротективност на грижата и др. Важно място е отделено на тезата за кумулативния риск, водещ до емоционална дисрегулация и закономерно формиране на различен род симптоми.

Обърнато е специално внимание и на грижата в контекста на детските градини като допълнителен фактор за улесняване или затрудняване на детската адаптация към социалното функциониране.

Специално място в тази глава е отделено на клиничната картина, основаваща се на Системата за емпирично базирано изследване на Ахенбах с нейните инструменти за изследване в предучилищна възраст на такива категории като: афективни, тревожни и первазивни проблеми, хиперактивност с дефицит на вниманието и опозиционни девиантни характеристики. Отчетени са редица агресивни отреагирания и соматизации като вид следствие на фрустрация и хроничен дистрес.

По подходящ начин е отбелязано значението на емоционалните и поведенчески проблеми като рисков фактор за изявата на различни нарушения в по-късна възраст. Посочват се релевантни данни за това и се интерпретират задълбочено в светлината на идеята, че могат да имат за резултат неспособността за включеност към групата на значимите други, себепораняващите тенденции, незачитането на правила и регламенти, злоупотребата с психоактивни вещества, депресивните и тревожни разстройства и др. Последователно и логично са предложени и подходящи методи за превенция и интервенция в тази насока.

Във Втора глава „Взаимодействие на семейното функциониране и Вътрешните работни модели при деца с емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст“ с увереност и професионализъм са представени теорията на привързаността на Боулби и Вътрешните работни модели, развитието на теориите на привързаността в идеите на Мейн, Ийгъл, Ейнсуърт и др. Реализиран е задълбочен анализ на Модела на семейно функциониране на Мак Мастър, който е и основа на настоящото емпирично изследване.

Отделено е специално внимание на функционирането на поведенческата система на привързаност с акцент върху способностите за автономия и изграждане на гъвкави копинг-стратегии. Подчертано е закономерно значението на невробиологичните основи на привързаността от гледна точка на тяхното взаимодействие с индивидуалните predispositions и интерперсоналните взаимоотношения. Представени са коректно методи за изследване на привързаността и на вътрешните работни модели.

Разгледана е убедително и темата за семейното функциониране през призмата на различни възгледи и теории в системния подход – на Минучин, Бауен, Андерсън, Уайт

и др. Основни акценти са поставени върху поведенческите патерни, върху циркулярността на взаимодействието, върху трансгенерационните връзки и корелации, върху триангулациите, емоционалната диференциация и др. Извънредно прецизно са представени и психопатологичните феномени от позициите на системния подход. Компетентно са интерпретирани и някои методи за изследване на семейното функциониране и динамика от тази перспектива. Системният модел е представен от гледна точка на разнообразните постулати, които съдържа, през разбирането за йерархии, власт, дистанции, структура, граници, субсистеми, емоционална диференциация и др. Отчетена е категорично динамичната природа на интрапсихичния процес под влияние на системните променливи.

Представените и интерпретирани методи за изследване на привързаността и вътрешните работни модели и методи за изследване на семейното функциониране и динамика са с акцент върху техните преимущества и ограничения. Посочена е категорично и позицията на авторката в умелото дискутиране между различните възгледи, формулировки и понятийни различия.

Глава Трета е „Организация на емпиричното изследване“. В нея са представени целта, задачите, хипотезите, експерименталният дизайн и процедура, използваните конструкти и инструменти, както и характеристиките на групата на изследваните лица. Самото изследване е проведено на два етапа. Критериите за подбор на извадката са абсолютно сериозни и коректни. Издигнати са 5 изследователски хипотези. Инструментариумът е изключително прецизно и подходящо подбран с оглед проверката на научно-изследователските допускания. Скрининговото проучване на първия етап обхваща 678 деца. Експерименталната група се състои от 45 семейства. За статистическата обработка на данните са използвани: дескриптивен анализ, анализ на надеждността, корелационен, дискриминантен анализ, Т-тест за независими извадки и регресионен анализ за медиращ и модериращ ефект.

Анализът на резултатите, представен в Четвърта глава на дисертационния труд, показва изключителна многоизмерност, изчерпателност и информативност. Статистическите процедури илюстрират по напълно убедителен начин получените данни. Те се явяват изключително подходяща демонстрация на фактите от изследването. Представени са особено важни и значими за клиничната практика изследователски резултати.

Всяка хипотеза е проверена съвършено професионално и задълбочено. Получените данни потвърждават значението и ролята на периода на постъпване в детската градина като преходен период и предизвикателство към адаптивния потенциал на детето и на семейството. По безспорен начин е отчетена важноста на системата на привързаност и на вътрешните работни модели като определящи и главни детерминанти за проявата на емоционални и поведенчески проблеми. Резултатите убедително потвърждават протективния характер на сигурните ментални репрезентации при децата в преход и адаптация към новите условия и изисквания на детската градина. Потвърдено е влиянието на социалните роли върху чувството на дистрес в предучилищна възраст.

В тази глава са посочени ограничения, а също и насоки за бъдещи изследвания, както и препоръки за клиничната практика. Тук основната идея е необходимостта от въвеждане на методи за превенция на емоционалните и поведенчески проблеми, както и на единен метод при постъпване на детето в детско заведение. Особено важна за клиничната практика е тезата за превенция и интервенция с интегриран фокус върху различните нива на функциониране, включващи и детето, и семейството, и социалните системи. С много чувствителност е поднесена и тезата, че предучилищната възраст е преходен период и криза и за детето, и за неговите близки и че преминаването през него може да има различни „изходи“ и последствия за функционирането на личността и на семейната система.

Проведеното от П. Варчева проучване убедително разширява и обогатява изследователския спектър върху многостранните взаимовръзки на емоционалните и поведенчески проблеми в предучилищна възраст и менталните репрезентации на привързаността, семейното функциониране като протективен фактор, сепарационната ситуация, вътрешните работни модели и др. Получените резултати доказват факта на значимостта на семейните роли с тяхната ефективност или неефективност, на периода на постъпването в детската градина като предизвикателство на индивидуално и системно равнище.

Посочени са пет приноса на дисертационния труд, свързани с взаимното влияние на вътрешните работни модели на децата и семейното функциониране за изява на емоционални и поведенчески проблеми, с изграждането на изчерпателен и задълбочен систематичен обзор на съществуващите до момента емпирични данни по проучвания изследователски проблем, както и на разнообразни теоретични концепции и възгледи, с

адаптирания за използване на български език въпросник на Мак Мастър за семейно функциониране и метод за изследване на вътрешните работни репрезентации на привързаността, с подчертаване важността на периода на постъпване в детската градина като преходен и рисков период и др.

Искам да отбележа също, че всички предложени от мен препоръки към дисертационната разработка, са взети под внимание и съобразени от авторката.

В заключение: дисертационният труд представлява задълбочен и прецизен анализ върху формирането на емоционалните и поведенчески проблеми при деца в предучилищна възраст. Проведеното емпирично изследване показва убедително взаимодействията и взаимовръзките на тези проблеми с менталните репрезентации на привързаността, с ролята на семейното функциониране като основен протективен фактор на сепарационната ситуация в посочената възраст. Подчертава се ясно значимостта на подобен преходен период като особено подходящ за превантивни и психотерапевтични интервенции. Дисертацията притежава абсолютен новаторски характер и със сигурност би представлявала интерес за професионалистите – психолози и психотерапевти, работещи с деца и семейства.

Смятам категорично, че дисертационният труд на Петя Варчева има особено важна научна и практическа стойност в областта на клинично-психологичната и психотерапевтична практика. Правят впечатление сериозните способности на авторката за провеждане на задълбочени и многопластови емпирични изследвания, както и нейните безспорни качества и интерес към теоретичен анализ и синтез на интерперсонални и интрапсихични феномени. Всичко това ми дава основание да предложа изцяло убедено на Уважаемото научно жури на Петя Варчева да бъде присъдена научната и образователна степен „**доктор**“ по професионално направление 3.2. Психология (Клинична психология).

Изготвил рецензията.....

(Доц. Р. Крумова-Пешева д.пс.н.)

30.04.2018г.

гр. София